

УДК 81'282.2: 81'373
ББК 81.2Ук-4

Марія Брус

ФЕМІНІТИВНИЙ СВІТ ХУДОЖНЬОЇ МОВИ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

У статті розглянуто більше ста фемінітивів, зафіксованих у творах Леся Мартовича, проаналізовано їх етимологічні, семантичні, словотвірні і стилістичні ознаки. Дослідження показало, що фемінітиви відобразили специфіку авторського мовотворення, особливості формування галицького варіанта української літературної мови і склали вдале поєднання загальнолітературних назв жінок, західноукраїнських і покутських елементів, забезпечивши неповторність і стійкість української мови проти чужомовних впливів.

Ключові слова: фемінітиви, покутський говір, Лесь Мартович.

У формуванні своєрідності українського фемінікону важлива роль відводиться майстрам художнього слова, а особливо тим, чия художня мова тісно переплетена з певною говіркою чи навіть з цілим говором, де найбільшою мірою локалізуються і зберігаються специфічні риси української мови. До таких митців належить і Лесь Мартович – представник західноукраїнського варіанта літературної мови. Творчість Леся Мартовича – це симбіоз західноукраїнських рис, східноукраїнських і покутських народних елементів, з яких особливої вишуканості й неповторності його творам надають рідні йому покутські говірки [див. 10, 113–114]. У художній мові Леся Мартовича зосереджено чимало покутських діалектизмів – морфологічних, синтаксичних та лексичних [8, 93]. Однак покутські говірки найбільшою мірою відбиті саме в лексиці художньої мови письменника [10, 114]. Та лексичний рівень художньої мови Леся Мартовича, як і вся його мовотворчість загалом, мало досліджені в українській лінгвістиці, а конкретно фемінітиви його творів тим більше не ставали ще об'єктом спеціального лінгвістичного аналізу в україністиці.

Сучасна лінгвістика має багато праць про фемінітиви української мови – діахронного й синхронного спрямування, загальнолінгвістичного і діалектологічного характеру [див. 1, 2, 6, 9, 13, 14], може похвалитися численною кількістю іменників-назв жінок як надбанням кількох історичних епох і зведенням їх до окремої так би мовити фемінітивної підсистеми української мови із власною термінологічною і методологічною базою [див. 3, 4, 5]. Разом з тим, вивчення фемінітивів української мови в такому розмаїтті і гармонійному поєднанні загальноновживаних, регіональних, діалектних і розмовних елементів на

основі художньої мови письменника-представника окремого говору ще не було предметом лінгвістичних студій. У зв'язку з цим художня творчість Леся Мартовича і стала базою дослідження синтезу фемінітивів різних форм загальнонаціональної мови.

Фемінітотворення Леся Мартовича – це власне знання, бачення і творче відображення письменником реального життя, побуту й психології жінок покутського краю на початку ХХ ст. Прив'язаність жінок до сімейного життя, постійна круговерть у селянському побуті зумовили високу активність іменника *жінка* в значенні “дружина”. Таке найменування трапляється і в інших карпатських говорах (гуцульському, наддністрянському, бойківському та ін.), однак найбільшою мірою поширене, ймовірно, саме на Покутті, де традиційним дотепер є називання чоловіком своєї дружини *жінкою*, напр., у повісті “Забобон” виявлено 53 фіксації слова *жінка* “дружина”, а в оповіданнях Леся Мартовича – більше 100 фіксацій цього слова. Жінка як особа жіночої статі має на Покутті переважно найменування *баба*, рідше *жінка*, а особа різного віку – назви *дівчинка*, *дівчина*, *дівка*, *молодиця*, *стара*. Її роль, статус, функції були обмежені сімейним середовищем, тому центральними номінаціями у творах Леся Мартовича виступають назви споріднення і свояцтва – апелятиви й антропоніми (*мати*, *неня*, *дочка*, *сестра*, *тітка*, *Іваниха*, *Грициха*, *Проциха*, *Семениха* тощо), назви, що вказували на господарську діяльність (*газдиня*, *господиня*, *кухарка*, *наймичка*, *ворожжа* тощо).

Інші ж особливості жінок (риса характеру, зовнішні ознаки, поведінка, відносини, стосунки, походження) не актуалізувалися напевно в тогочасному сільському житті, тому й у творах Леся Мартовича представлено мало відповідних назв жінок (*білявка*, *зрадниця*, *ко-*

ханка, помийниця, приятелька, учителька, ровесниця, французженка тощо). Письменник веде розмову у своїх творах переважно про жінок низького селянського класу, показуючи їх в дотепному, гумористичному або драматичному плані (баба “дружина”, дівка “дочка”, любаска, мерза, мужичка, повійниця, шельма тощо). Основною представницею високого стану є дружина священика, для якої використано традиційне слово *їмость*, напр., у повісті “Забобон” – до 300 разів. Ще декілька найменувань осіб високого соціального стану вжито в жартівливо-іронічному тоні під час звертання до селянок чи в розмові про них (добродійка, панночка) і тоді, коли мова йшла про чужоземок або поодиноких жінок панського стану (бонна, властителька, дама, пані, панна). Загалом основу фемінікону Леся Мартовича становлять давні питомі українські слова, у яку вплетені поодинокі іншомовні слова зі значенням особи жіночої статі.

Багатство і розмаїття фемінітивів, зафіксованих у творах Леся Мартовича, різні відношення між ними дають можливість здійснити класифікацію їх за різними ознаками – етимологічними, семантичними, словотвірними, стилістичними. З етимологічного боку – це в основному давні питомі назви осіб жіночої статі (спільнослов’янські *баба, вдова, відьма, дівка, дочка, жінка, матір, мерза, помічниця, сестра, стерва, теця, дочка, жінка, невістка* або власне українські *газдиня, дівчатко, молода* “наречена”) та невеликою мірою назви жінок іншомовного походження (грецького *сврейка*, церковнослов’янського *властителька*, російського *женщина*, німецького *шельма, шльондра*, французького *акusherка, бонна, дама, проститутка*, польського *варіятка, жебрачка, їмость, небіжка, пані, полька*). Спільнослов’янські назви жінок сформувалися давно і відомі впродовж кількох періодів розвитку української мови, тоді як фемінітиви іншомовного походження є переважно запозиченнями періоду сучасної української літературної мови, що формувалася на основі двох варіантів літературної мови (західноукраїнського і східноукраїнського) в періоди австрійської, польської, російської колонізацій, що зумовлювали проникнення з таких мов або через них різних фемінітивів (здебільшого оцінного характеру) з інших мов і зосередження їх переважно в розмовному мовленні.

Для жіночого образотворення Лесь Мартович використав загальновідомі в укра-

їнській мові початку ХХ ст. назви жінок і типові в Східній Галичині, зокрема в покутському говорі. А семантичне розмаїття і взаємозалежні відношення між фемінітивами дають можливість встановити різноманітні парадигматичні зв’язки між ними. Так, за семантикою назви жінок становлять такі тематичні групи слів, як назви жінок за родинними стосунками (*бабка, внучка, донька, дружина, мама, мачуха* тощо), назви жінок за соціальним станом (*жебрачка, міщанка, мужичка, наймичка, сирітка* тощо), назви жінок за сімейним статусом (*вдова, вдовиця, молода, молодиця, суджена* тощо), назви жінок за статусом чоловіка (*баронова, жонцова, їмость, попадя, Миколіха, Юрчиха, Дмитриха* тощо), назви жінок за стосунками (*коханка, повірниця, подруга, приятелька, товаришка* тощо), назви жінок за внутрішніми ознаками (*грішниця, душоубка, мерза, зрадниця* тощо), назви жінок за поведінкою, вчинками (*зłodійка, тлячка, повійниця, проститутка* тощо), назви жінок за магічними, неприродними ознаками (*ворожка, знахарка, чарівниця* тощо), назви жінок за віком (*дівчата, баба, дівчинка* тощо), назви жінок за діяльністю (*акusherка, навчителька, кухарка* тощо), назви жінок за походженням (*бойка, жидівка, ляшка* тощо), назви жінок за зовнішнім виглядом (*білявка*). Виділені тематичні групи слів охоплюють небагато фемінітивів, напевно, тому що для покутського говору, репрезентованого у творах Леся Мартовича, характерним є використання порівняно невеликої кількості апелятивів зі значенням особи жіночої статі, натомість специфічним є обмеження говіркого мовлення невеликою кількістю фемінітивів у багаторазовому застосуванні.

Основні, найбільш вживані в покутському говорі назви жінок мають багатозначну структуру, напр.: *баба* “знахарка”, “жінка взагалі”, “стара жінка”, *газдиня* “дружина, хазяйка”, “господарка”, *дівка* “дівчина”, “наймичка”, “дочка”, *мамка* “мати”, “служниця”. Найбільш частотною у творах Леся Мартовича загалом є назва *жінка* в основному значенні “дружина”, рідше зі значеннями “жінка взагалі”, “молодиця”, “коханка”, “стара жінка”, “заміжня жінка”; а, напр., у повісті “Забобон” – назва *їмость* “дружина священика”. Крім того, характерною ознакою художньої мови письменника є те, що фемінітиви в його творах досить часто виконують роль звертань до жінок. Переважно це звер-

тання в згрубіло-зневажливому тоні (*ворожнице, бабо, дівко, жінко* тощо), що часто супроводжується образливим називанням жінки, прозиванням її (*відьмо, злодійко, ніхтолице, помийниця, шельмо* тощо). Рідко звертання має здрібноло-пестливий відтінок, але все-таки з іронічно-глузливим забарвленням (*кумка, пані, Іванишко, Процишко, Семенишко* тощо). Деякі фемінітиви є складовою частиною фразеологізмів (*баба, дівка, матір* тощо), напр.: “Нагадав колишне, як баба дівкою була; Матір твою за лабу!”

Більшу увагу привертають семантичні відношення між фемінітивами, наявними у творах Леся Мартовича. Так, основним і найбільш показовим зв'язком між фемінітивами є синонімія, представлена різнокомпонентними рядами слів, напр., зі значеннями “дружина” – *газдиня, жінка, господиня, дружина, небіжка, небога, стара*, “ворожка” – *баба, ворожка, відьма, ворожниця, знахарка, чарівниця*, “жінка взагалі” – *баба, жінка, дама, добродійка, пані*, “дівчина” – *дівка, дівчина, дівчатка, панна*, “дочка” – *донька, дочка, дівка, дівчинка*, “мати” – *мама, матір, мамця, няня, мачуха, теця*, “стара жінка” – *баба, стара, старенька*, “маленька дівчинка” – *дівча, дівчатко, дівчинка*, “коханка” – *любка, любаска, коханка*, “служниця” – *наймичка, мамка*, “розпусниця” – *повія, повійниця, проститутка*, “подруга” – *приятелька, подруга, товаришка*, “вдова” – *вдова, вдовиця*, “єврейка” – *жидівка, єврейка*. Частими є і родо-видові відношення між фемінітивами, напр.: *дружина – Грициха, Іваниха, Миколиха, Семениха, Юрчиха, Вишневичева*, *дівчина – дівчатко, дівчинка, дівчице, мати – няня, мачуха, теця, свекруха, чужениця – полька, французка, єврейка, пані – владителька, баронова*. Натомість поодинокими є антонімічні зв'язки між фемінітивами, напр.: *учителька – учениця, газдиня – помийниця, порядниця – повійниця*. Такі семантичні відношення зумовлені багатозначністю фемінітивів, здатністю їх співвідноситися або протиставлятися між собою на певній семантичній основі.

Зі структурного погляду зафіксовані у творах Леся Мартовича фемінітиви поділяються на прості (немотивовані) і похідні (мотивовані) слова. Прості за структурою фемінітиви – це слова, що сьогодні не виявляють ніяких зв'язків зі своїми твірними основами (*баба, вдова, мама, няня, сестра*) або можуть зіставлятися з давніми втраченими твірними основами (*відьма, жінка, дочка, їмость,*

дама, повія, тітка). Таким чином, вони охоплюють питомі і запозичені фемінітиви, а давні слов'янські назви жінок, як правило, найчастіше і найпродуктивніше розширюють свою семантичну структуру. Похідні фемінітиви – це слова, що мають виразні зв'язки зі своїми мотивувальними основами і характеризуються власною словотвірною структурою. Вони виступають морфологічними, морфолого-синтаксичними і лексико-семантичними дериватами. Найбільше фемінітивів належить до морфологічних утворень, зокрема суфіксальні фемінітиви із продуктивними формантами – *-к-а (акушерка, внучка, вчителька, жебращка, душолюбка, мамка, небіжка)*, *-их-а (Грициха, Іваниха, Проциха, Дмитриха)*, *-иц-я, -ниц-я (вдовиця, ворожниця, зрадниця, помічниця, ровесниця)* і малопродуктивними *-ин-я (газдиня, господиня)*, – *-ух-а (мачуха, свекруха)*, *-очк-а, -ечк-а, -ичк-а (білявочка, донечка, сестричка)*, *-ц-я (мамця, мамунця)* й іншими та поодинокі флексійні деривати (*кума, пані*) і префіксально-суфіксальні (*подруга*).

Більшість фемінітивів морфологічного способу творення мотивована співвідносними назвами чоловіків (*грішник – грішниця, єврей – єврейка, злодій – злодійка, кухар – кухарка, міщанин – міщанка, мужик – мужичка, наймит – наймичка, небіж – небога, тесть – теця, піп – попадя*), крім пейоративних утворень (здрібноло-пестливих і згрубіло-зневажливих), мотивованих співвідносними назвами жінок (*баба – бабка, молодця – молодичка, дівчина – дівчице, дівчатка – дівчатко, Іваниха – Іванишка, кума – кумка, Семениха – Семенишка* тощо) і деяких стилістично нейтральних номінацій (*ворожити – ворожка, білявий – білявка, любя – любка, мерзити – мерза, молода – молодця* тощо). Невелика кількість фемінітивів є за процесом творення морфолого-синтаксичними дериватами – субстантивами (*молода, стара, суджена, баронова, жонцова, Радовичева, старенька* тощо) і лексико-семантичними дериватами (*баба “знахарка”, дівка “дочка”, бойка “чужинка”, мамка “служниця”* тощо). Майже всі зафіксовані у творах Леся Мартовича похідні фемінітиви і процеси їх творення відомі здавна в українській мові, вони сьогодні є уже результатами тих дериваційних процесів, що відбулися в минулому української мови, оскільки й сама художня мова Леся Мартовича є даниною початку ХХ ст. Більшість таких дериватів збереглося в розмовному мовленні й особливо в говірковому, відобража-

ючи реалії колишнього сільського життя і давні реліктові словотвірні ознаки фемінітивів української мови.

У стилістичному плані виявлені у творах Леся Мартовича фемінітиви є стилістично нейтральними і стилістично маркованими. Та оскільки письменник використав фемінітиви для відтворення жіночих образів із реалій сільського життя Галичини, то всі вони мають певною мірою розмовне стилістичне забарвлення і представляють так би мовити галицьке “койне” [див. 7, 97]. Емоційна оцінка властива певною мірою назвам споріднення і свояцтва, назвам стану й статусу жінок. Так, найменування жінок за родинними зв'язками мають, як правило, розмовно-знижений відтінок (*баба, донька, внука, тета*), тому можуть виступати в ролі грубого звертання до жінок або відгуку про них (*баба “жінка”, жінка “дружина”, кума “жінка”, мамка “служниця”*). Назви стану й статусу жінок так само несуть певний відтінок зниженості (*мужичка, Іваниха, дівка* тощо) або поважності (*міщанка, їмость, панна* тощо). Назви за внутрішніми, зовнішніми ознаками, за стосунками, поведінкою, вчинками також мають емоційне навантаження, бо вказують на позитивні риси, стосунки, вчинки жінок (*газдиня, поміщиця, порядниця, приятелька, подруга, білявка* тощо) або негативні (*грішниця, душо-губка, злодійка, мерза, ніхтолиця, тиячка, помийниця* тощо), причому слова з негативним забарвленням переважають над словами з позитивним відтінком.

Назви жінок за різними діями, функціями містять певну емоційну оцінку, бо пов'язані з виконанням прихованих, шкідливих людям дій (*відьма, знахарка, чарівниця* тощо) або з виконанням переважно різних важких господарсько-побутових дій (*кухарка, господарка, сторожиха* тощо). Назви жінок за походженням охоплюють переважно слова, що вказують на представниць різних національностей, про яких склалися або існують переважно негативні, рідко позитивні спогади або думки (*жидівка, ляшка, бонна, панна* тощо). Без сумніву, емоційне забарвлення властиве фемінітивам зі здрібно-пестливими суфіксами (*мамця, білявочка, дівчинка, старенька, панночка* тощо) або згрубіло-зневажливими (*дівчице, Юрчиха, жіноцтво* тощо). Таким чином, залучення різних за функціонально-стилістичними особливостями фемінітивів до художнього образотворення спричинює формування емоційної оцінки у стилістично

нейтральних словах і підсилення її в стилістично маркованих.

Аналіз етимологічних, семантичних, словотвірних, стилістичних особливостей фемінітивів, розглянутих на базі художніх творів Леся Мартовича, показав, що фемінікон письменника, представника “покутської трійці”, відображає риси загальнолітературної української мови (*мати, дочка, сестра, вдова, дівчина, кума, дружина, теця*), великою мірою галицького регіону (*газдиня, дівка, донька, варіятка, знахарка, тета, молода “наречена”, баба “жінка”, жінка “дружина”, матка “хрещена мати”*) та окремо покутського говору української мови (*помийниця, льоха, мерза, стерва, баба “дружина”, Дмитриха*). У творах Леся Мартовича перевагу мають власне українські найменування жінок над іншомовними, чому сприяло тісне поєднання саме загальновідомих фемінітивів з регіональними й діалектними назвами жінок, здатність їх повною мірою відображати всі реалії жінок покутського краю і Галичини в цілому на початку ХХ ст. А завдяки такому сплетінню мовних одиниць українські говори можуть забезпечувати свою стійкість і недоторканність, протистояти чужомовним впливам на мову окремих регіонів та сучасну українську літературну мову загалом.

1. Брус М. П. Гуцульські фемінітиви: семантика і структура / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦПТ, 2010. – Вип. XXV–XXVI. – С. 67–72.

2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI–XVII століть: словотвір і семантика [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Брус М. П.; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 260 с.

3. Брус М. П. Поняття з основою фемін- у контексті сучасної української лінгвістики [Текст] / Марія Брус // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. – Донецьк: Донецький національний університет, 2008. – Вип. 16. – С. 209–214.

4. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови / Марія Брус // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 17–21.

5. Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦПТ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 39–48.

6. Брус М. П. Фемінітиви північного наріччя української мови / Марія Брус // Волинь. Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир : Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2010. – С. 23–34.

7. Етнос. Соціум. Культура : регіональний аспект : монографія / [В. В. Грещук, І. І. Кононенко, М. П. Лесюк та ін.]. – К. ; Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006.

8. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Радянська школа, 1960. – 276 с.

9. Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн. 5. – С. 3–34.

10. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / Іван Матвіяс. – К. : Інститут української мови НАН України, 1998. – 162 с.

11. Мартович Лесь. Вибране : оповідання / Лесь Мартович ; упоряд., підгот. текстів, вступ. стаття та примітки В. М. Лесина. – Ужгород : Вид-во “Карпати”, 1982. – 224 с.

12. Мартович Лесь. Забобон : повість / Лесь Мартович / Передм. Ф. Погребенника. – К. : Дніпро, 1985. – 351 с.

13. Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників із модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові [текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Семенюк С. П. ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

14. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові. (Творення і вживання) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Фекета І. І. – Ужгород, 1968. – 369 с.

В статтє рассмотрено более ста феминитивов, зафиксированных в произведениях Лесь Мартовича, проанализировано их этимологические, семантические, словообразовательные и стилистические особенности. Исследование показало, что феминитивы отобразили специфику авторского словообразования, особенности формирования галицкого варианта украинского литературного языка и составили удачное соединение общелитературных названий женщины, западноукраинских и покутских элементов, обеспечив неповторимость и стойкость украинского языка против иноязычных влияний.

Ключевые слова: феминитивы, покутский говор, Лесь Мартович.

About one hundred femininitives found in the works by Les' Martovych have been considered in this article. Their etymological, semantic, morphological and stylistic peculiarities have been analyzed. It has been stated that femininitives reflect the specific character of the author's vocabulary stostk, peculiarities of forming Calician variety of Ukrainian literary language and present an effective combination of general literary women's names, Western Ukrainian and Pokuty elements, ensure uniqueness of the Ukrainian language and its resistance to foreign influence.

Key words: femininitives, Pokuty vernacular, Les' Martovych.

УДК 82-343: 821.161.2 “Стефаник”
ББК 81.2 Ук

Інна Ліпницька

МІФОЛОГЕМА ДОРОГИ В ХУДОЖНЬОМУ УНІВЕРСУМІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті йдеться про особливості парадигми міфологеми дороги в прозі Василя Стефаніка, виявлено та проаналізовано специфіку реалізації міфологеми дороги на рівні художнього розкриття цього символу, вивчено смислові інтерпретації та семантику хронотопного комплексу часу, простору, людини, руху дороги, мети в текстах письменника.

Ключові слова: міфологема дороги, символ, хронотоп, часопростір, Василь Стефанік.

Художній свідомості кінця ХІХ – початку ХХ століття притаманна міфологізація буття. Роль міфів зростає в кризові періоди, бо вони пов'язані з кардинальними змінами

світогляду. У сучасній антропології, як підкреслює Я.Поліщук, “міф сприймається як універсальний культурний феномен, значення якого виходить поза конкретні часові виміри